

СПОМЕН-ПАРК „КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР“

Библиотека *Зборници*
Музеј „21. октобар“

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

УРЕДНИЦИ

Кристина Јоргић Степановић
Ненад Антонијевић

Крагујевац 2023.

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

Уредници издања

Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић

*

Редакција

Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић
Јасмина Тутуновић Трифунов
Мср Предраг Илић
Маријана Станковић
Др ум. Никола Говедарица (секретар)

*

Рецензенти

Др Александар Стојановић
Др Слободан Бјелица

*

Издавач

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“
Музеј жртава геноцида

*

За издавача

Маријана Станковић
Дејан Ристић

*

Лектор и коректор

Виолета Јовичинац Петровић

*

Ликовно-графичка припрема

Др ум. Никола Говедарица

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у Крагујевцу, 2023.

Музеј жртава геноцида у Београду, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs
www.muzejgenocida.rs

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

*

Сарадници издања
Немања Јовановић

*

Преводилац
Др Татјана Грујић

*

ИСБН
978-86-80947-84-6

*

Техничка подршка
Марија Табаковић
Велибор Смолковић
Зоран Марковић

*

Штампа
Донат Граф, Београд

*

Тираж
100

Спомен-парк „Крагујевачки октобар” у Крагујевцу, 2023.

Музеј жртава геноцида у Београду, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs
www.muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА	9
 Кристина Јоргић Степановић (Не)заборављене жртве: страдање Рома у Крагујевцу 21. октобра 1941	13
 Предраг Илић Крагујевац 1941. г. у светлу архивске грађе фонда Поглаварство града Крагујевца 1941–1944	39
 Небојша Стамболија, Борис Томанић Ратни злочини у крагујевачком округу током окупације 1941-1944: типологија и квантификација	69
 Сања Петровић Тодосијевић Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941–јануар 1942)	97
 Небојша Озимић Јеврејска заједница у Нишу: живот и страдање током 1941. године	117
 Милан Кољанин Устанак и Холокауст у окупираној Србији 1941. године	137
 Маријана Т. Мраовић Од Савета комесара до Владе народног спаса. Организовање централне и локалне колаборационистичке власти у окупираној Србији током 1941. године	161
 Драган Цветковић Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. године	191

Ена Мирковић

Србија 1941.године кроз призму гласила Комунистичке
партије Југославије: *Пролетера и Билтена Главног штаба*
Народноослободилачких партизанских
одреда Југославије225

Љубинка Шкодрић

Свакодневни живот жене у
окупираној Србији 1941. године247

Рецензије

Александар Стојановић275
Слободан Бјелица279

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА.....283

ИНДЕКС ИМЕНА289

УДК:323.23:070(497.1)"1941"(093.2)

Др ЕНА МИРКОВИЋ

Научни сарадник

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ena.mirkovic@yahoo.com

**СРБИЈА 1941. г. КРОЗ ПРИЗМУ ГЛАСИЛА КОМУНИСТИЧКЕ
ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ – ПРОЛЕТЕРА И БИЛТЕНА
ГЛАВНОГ ШТАБА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ
ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: У раду се анализира садржај ратних бројева *Пролетера* и *Билтена Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* из 1941. г. *Пролетер* је био централно гласило Комунистичке партије Југославије из међуратног периода. У току 1941. године, изашао је у окупираном Београду у виду троброја за март–април–мај месец, иако је због специфичних ратних услова штампан у јулу. *Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* штампан је први пут у току августа месеца 1941. г., као информативни лист највишег војног руководства Народноослободилачког покрета. У раду се из угла историјске науке анализирају текстови ова два гласила и уклапају у ширу слику о ратној пропаганди КПЈ током 1941. г.

Кључне речи: Пролетер, Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије, ратна пропаганда, Комунистичка партија Југославије, 1941. година.

Избијање Другог светског рата у Србији 1941. довело је унапређења комунистичке агитације и пропаганде у новим ратним условима. Значај који је пропаганди придавала КПЈ од њеног оснивања (1919) сматрајући једним од кључних средстава за ширење своје идеолошко-политичке делатности, у измењеним ратним околностима још је више порастао.¹ Већ од првог дана окупације приступљено је поновном повезивању редова и прилагођавању техничког апарата новим условима рада, што је подразумевало успостављање илегалних курирских веза у самом Београду и у другим деловима Србије. Партија је за овај посао морала бирати поуздане људе, било чланове СКОЈ-а или КПЈ, који су морали да буду спремни на различите критичне ситуације које су могле да се догоде приликом извршавања задатака. Због деликатности задатака које су обављали бирали су их сами руководиоци из Покрајинског или Окружних комитета, а њихов избор је био тајна за друге чланове Партије којима нису смели поверавати своје задатке. То су морале бити особе посебних квалитета, одговорне, тачне, снажљиве, окретне, спремне на ризик. Најпогодније су биле оне професије које су им омогућавале да буду у покрету: трговци, железничари, итд. Састанци су се обављали у договорено време, а курири су морали да буду тачни, пошто се у супротном сматрало да је дошло до провале. Као и осталим личностима у илегалу, куририма су обезбеђене лажне исправе са којима су се кретали. Посао курира су обављале махом жене, јер су биле мање упадљиве. Тај апарат се у наредном периоду још више развио, под будним оком секретара ПК за Србију, Благоја Нешковића.² Истовремено се радило на штампању и дистрибуцији илегалног пропагандног материјала КПЈ, летака, уредби и гласила, што се одвијало у илегалним штампаријама.

1 Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941-1944* (Београд: Институт за савремену историју, 1993), 15.

2 О курирским везама и техници видети више: Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд 2157, *Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић*, кутија 8, О партијским организацијама у Србији – Сећања др Благоја Нешковића; Архив Југославије (АЈ), Фонд 516, *Мемоарска грађа*, МГ II 1с/18, Сећања Бране Перовић; Јага Ribnikar, *Život i priča*, III (Beograd: Prosveta, 1986); Раде Ристановић, *Облици отпора у окупираном Београду (1941-1944)*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2019); Ена Мирковић, *Благоје Нешковић* (Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2018).

За потребе овог рада у том смислу посебно је била важна штампарија ПК за Србију, која је била пресељена у Шумадијску улицу бр. 187. Званични власник куће је била породица Жужек, Цирил и његова супруга Љубица. У партијску ћелију која је задужена за штампарију ушли су Владета Поповић Пинецки (који је постао секретар ове ћелије), Цирил Жужек (виши поштански чиновник), Брана Перовић (студенткиња технике) и Радомир Герић (лекар).³ Од њих само је Брана Перовић већ раније имала искуства у раду у штампарији, па су остали од ње научили технику слагања слова, стављања у редове и штампање на тиглу. Штампарску машину су, колицима, из Ломине улице пренели, прерушени у носаче, Владимир Поповић и Радомир Герић.⁴ У изградњи склоништа помогао је и Друг Црни, односно Ђорђе Андрејевић Кун. Из ње је изашао први број часописа *Пролетер* под окупацијом. Специјална полиција је на дан напада Трећег рајха на СССР (22. јуна 1941) извршила претрес куће и том приликом ухапсила Жужека, Поповића и Герића, али је штампарија остала неоткривена и у њој су наставиле да раде Брана Перовић и Љубица Жужек.⁵ Већ у августу 1941. године у кућу су се илегално уселили секретар ПК Благоје Нешковић и Спасенија Цана Бабовић. Штампарија је тада престала да ради и стан је постао седиште ПК. Цана Бабовић је у септембру отишла на слободну територију, а у стану је остао само Благоје Нешковић који је одатле руководио Партијом и устанком у Србији – све до свог одласка из Београда средином 1943. године.⁶

У августу 1941. покренута је нова штампарија ЦК КПЈ на Бањичком венцу у кући брачног пара Максимовић. Пошто је породица Максимовић добила у наследство одређену суму новца, одлучила је да га уступи Партији, у сврху грађења

3 АЈ, МГ II IC/18, Сећања Бране Перовић; Загорка Јовановић, „Тајна партијска штампарија у окупираном Београду“, *Годишњак музеја града Београда* III/1956, 501; Ђорђе Андрејевић Кун, „Zgrada ilegalne štamparije CK KPJ“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. V (Beograd: Vojno delo, 1964), 600–602; Радомир Герић, „Рад у илегалној штампарији 1941. у Београду“, *Годишњак града Београда* VIII/1961, 161; М. Матић, *Партизанска штампа...*, 167.

4 Исто.

5 АЈ, МГ II IC/18, Сећања Бране Перовић.

6 Е. Е. Мирковић, *Благоје Нешковић*, 125.

посебних просторија којима би искључиво била намена илегалне штампарије. Идеју за пројекат дао је Ђорђе Андрејевић Кун: зграда је требало да изгледа као обична кућа за становање, са сутереном и једним спратом, с тим што је (након што је општина одобрила пројекат), наводни станодавац одлучио да у сутерену изгради још једну просторију. Ради камуфлаже, званични закупац куће био је млади лекар Мило Бошковић са својом наводном супругом Загорком Јовановић (која је, заправо, била секретар партијске ћелије у штампарији). Поред ње, у штампарији су радили и Љубица Ђоновић, њен брат Бранко Ђоновић и Слободан Јовић. Током двогодишњег рада штампарије објављено је пет бројева *Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, седам бројева *Гласа, Пролетер* за 1942. и бројни други прогласи и брошуре комунистичке провенијенције. На истој локацији штампарија је остала све до 31. августа 1943, када су немачке окупационе власти наредиле свим станарима Бањичког венца да се иселе из својих станова и ставе их на располагање немачким официрима.⁷

Посебан изазов у ратним условима представљала је набавка штампарских машина и репроматеријала. У том смислу посебан значај имала је Државна штампарија, где је илегално деловала партијска организација која је, све до марта 1943. набављала „шпаацију“, слова и други материјал потребан за штампарске машине.⁸ Поједине партијске организације поседовале су и гештетнере, прве уређаје који су служили за брзо копирање, што им је омогућавало лако умножавање материјала, који се после илегално паковао и дистрибуирао.⁹ Експедиција штампаног материјала Месног комитета КПЈ за Београд налазила се у Његошевој улици број 73 у стану Наде Пурић, а за растурање тог материјала били су задужени Слободан Папакоча и Михајло Мандић, све до хапшења у другој

7 З. Јовановић, „Тајна партијска штампарија“, 504–505; Andrejević Kun, „Zgrada ilegalne štamparije CK KPJ“, 600–602;

8 Р. Ристановић, „Облици илегалног отпора“, 312.

9 ИАБ, Фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, О партијским организацијама у Србији – Сећања др Благоја Нешковића.

половини новембра 1941¹⁰. Приликом претреса стана Наде Пурић пронађени су између осталог 6, 7–8 број *Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије* запакованих у 7 великих пакета спремних за дистрибуцију, као и други пропагандни материјал.¹¹ Ухапшени су прошли велику тортуру у Специјалној полицији, због којих је Нада Пурић преминула током истраге. Међутим, без обзира на „провале“ партијске илегалне организације у Београду, тајна склоништа и илегалне везе за растурање и чување штампаних партијских материјала постојале су, у већем или мањем обиму, све време окупације и функционисале су, више или мање успешно, у складу са ситуацијом на терену.

Пролетер

Пролетер је у међуратном периоду био један од најзначајнијих и најтрајнијих илегалних листова који је КПЈ покренула готово одмах након завођења Шестојануарске диктатуре, марта 1929. Са краћим прекидима излазио је у континуитету 14 година, а у периоду од 1929. до децембра 1942. изашла је укупно 81 свеска.¹² Штампан је на латиници, али су поједини примерци излазили и на ћирилици, што је било повезано и са отежаним условима излажења и сталним премештањем седишта редакције и места штампања. Наиме седиште је више пута било премештано, па је лист излазио у Загребу, Бечу, Прагу, Бриселу, Београду и Љубљани. Излазио је у једном месечно или у виду двоброја или троброја, а тираж се кретао 3 000–10 000 примерака.¹³ *Пролетер* је имао непроменљив дизајн, прве странице на којој је стајала позната комунистичка парола „Пролетери свих земља, уједините се“ и са препознатљивом петокраком унутар које су се налазили срп и чекић на првом слову наслова.

10 М. Матић, *Партизанска штампа...*, 186.

11 *Исто*, 187.

12 Milan Vesović, *Ilegalna štampa Komunističke partije Jugoslavije 1929–1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 77.

13 Р. Ристановић, „Облици отпора”, 317.

У току ратне 1941. године, изашао је један број у виду троброја, за март–април–мај који је услед нередовних прилика штампан у јулу, на десет страница у формату 21×7, латиничним писмом. Ово је био први и последњи број *Пролетера* који је изашао током окупације у Београду.

Један од првих текстова штампаних у *Пролетеру* био је о узроцима Априлског рата, за који се окривљује „буржоаска владајућа клика“, која је уместо да склопи пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом, то урадила са „империјалистичким разбојницима“ који су се на крају окренули против ње и напали Југославију. Следећи реторику из међуратног периода, првенствено се окривљује српска буржоазија, која је деценијама угњетавала друге народе у оквиру Југославије, са једне стране, а са друге прогањала комунисте. Тако се истиче како се „преко двадесет година водила злочиначка национална политика страховитог угњетавања и изабљивања Македонаца, Хрвата, Црногораца, Словенаца и других националних мањина од стране великосрпске владајуће клике која је под фирмом југословенства хтела задржати своју пљачкашку хегемонију. И кад јој није успјевало, онда је правила аранжмане и споразуме са хрватском, словеначком и другим буржоазијама, али увјек на штету народа.“¹⁴ Иста клика се оптужује за намерно распиривање мржње према хрватском народу, јер „оптужује цео хрватски народ због издајства једне незнатне франковачке клике“.

Читаоци се упозоравају на дејство пете колоне, која делује на највишим државним врховима, али и у полицији и војсци, апострофирајући ненаменско трошење новца предвиђеног за развој наоружања и војне индустрије у међуратном периоду. Приметно је и очекивано да се од свих међуратних влада, истиче једино позитиван карактер Симовићеве владе, која је склопила пакт о неутралности и пријатељству са Совјетским Савезом уочи самог сукоба. Истиче се да се не би требало заваравати да је то била народна влада „али је она значила корак напред ка остварењу оних неодољивих тежњи, које су испољавали народи

¹⁴ *Proleter*, mart–april–maj 1941, 1.

Југославије, она је била корак напред у борби народа за стварање праве народне владе“. Ово се наводи и као главни узрок за пад владе генерала Симовића, који је изазвао страх у Риму и Берлину, а не наводна бојазан да би влада следила англофилску политику. Ипак, на крају чланка, истиче се да се влада Симовићева (која је у емиграцији у Енглеској) више не може рачунати на подршку народа „јер се ставила под окриље Енглеске са надом да ће се помоћу енглеског империјализма успоставити оно старо стање које је упропастило народе Југославије.“

Други чланак под називом „Насиље и терор окупатора“ осим што истиче да је окупатор на читавој поробљеној територији завео окрутан терор, даје упутства националним комунистичким партијама како да се поставе у складу са новонасталом ситуацијом. Тако се словеначким комунистима поручује да морају бити она сила која ће ујединити народ у борби против окупатора и словеначке буржоазије која сарађује са италијанским окупатором који јој је дао извесну дозу аутономије „пошто сматрају да је то сигурнији и лакши метод националног уњетавања.“¹⁵

Чланак подвлачи специјални положај Хрватске, која се поред окупације суочава и са унутрашњим непријатељем у виду „једне шачице хрватске издајничке господе под именом усташа на челу са злогласним Павелићем, оруђем Мусолинија.“ Наглашавајући како „никада хрватски народ није видио таквих злочина као што их је учинила у року од два непуна мјесеца ова шака хрватских издајница“ према Србима, Јеврејима и осталим народима.¹⁶ Ипак чланак звучи претерано оптимистично, упорно истичући како је реч о једној малој групи коју једино подржавају немачки и италијански окупатори и мали број „кулака и криминалних типова“, док са друге стране имају против себе читаву радничку класу, затим српско становништво, али и огромну већину хрватског народа. Ово је била пропагандна и необјективна тврдња, будући да данас на

¹⁵ *Isto*, 4.

¹⁶ *Isto*.

основу историографије и историјских извора о настанку и развоју НДХ знамо да то није било тачно. *Пролетер* јасно наглашава да „смо ми против такве „Независне државе Хрватске“ каква је данас“, па као главни задатак КП Хрватске наглашава се борба против распиривања националне мржње између Срба, Хрвата и Словенаца, те ширења братства првенствено међу Хрватима и Србима и подстицање њихове заједничке борбе против окупатора и домаћих издајника.¹⁷ Сама чињеница да се на овоме толико инсистирало јасно указује да је КПЈ итекако била свесна међунационалних проблема у Хрватској и дубоких подела и неслагања, првенствено између српског и хрватског становништва.

Слична ситуација је била и у Војводини, у којој бесни терор окупатора који хушка домаће становништво мађарске и немачке народности, највише према Србима, те је задатак војвођанских комуниста „да сузбију ширење националне мржње“ и окупе све у борби против окупатора.¹⁸ У Босни се истиче као главни проблем хушкање од стране хрватских усташа Муслимана и Хрвата, против Срба и истиче се да „нигде није тако разуларена хајка против Срба као у Босни“.¹⁹

Иако се из текста јасно види да је српски народ највише страдао од стране окупатора у појединим деловима државе, читалац се јасно позива да направи разлику између народа и „српске буржоаске клике“ која је крива што у данима окупације испашта недужан српски народ. Истиче се да је главни и неодложан задатак српских комуниста борба против те клике и империјалистичких окупатора у сваком тренутку.²⁰

У наредном тексту у *Пролетеру* се критикује недовољна ангажованост комуниста у војсци „јер нису знали да линију партије организационо примене“ и нису знали „да онемогуће

¹⁷ Isto, 5.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto, 6.

²⁰ Isto, 5.

петоколонаше“.²¹ Потом се појединачно критикују организације у Хрватској Србији и Словенији. Тако се хрватским комунистима замера што су дозволили да дође до побуне једног пука у Бјеловару под утицајем „два до три франковаца док је у том пуку било више од петнаест комуниста који су мирно гледали издају, уместо да осујете издајнице“, те се наводи као највећа слабост потцењивање пете колоне у војсци и деловања франковаца уопште. У Словенији и Србији комунисти се критикују јер су организовали посебне добровољачке чете од комуниста и симпатизера и на тај начин су их одвојили од остатка војске и онемогућили им да раде, са једне стране у позадини, а са друге да и сами уче од остатка војних кадрова.²²

Главна порука текста је да би требало наставити са новим методама рада, посебно развијати агитацију и пропаганду „међу радницима, сељацима и поштенom интелигенцијом“. Посебно се истиче велики значај конспиративности, очување и ширење рада технике, како би се постигли што бољи резултати.

Број се завршава великим прогласом „Народи Југославије: Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци и други...!“ упућеним од стране Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Проглас позива да се угледа на Совјетски Савез у својој борби против окупатора, а такође да уништава све што може користити фашистичким освајачима. Српски народ се позива да се поред окупатора побуне против љотићеваца, затим Комесарске владе као и Специјалне полиције као органа колаборације. Хрватски народ се исто позива на беспопштедну борбу против Павелића и његовог режима, на уједињење са Србима, Црногорцима и другима, у борби против окупатора. Генерална порука је да се комунисти свих народа уједине у борби против окупатора и њихових помагача, а проглас је уједно и позив у бој против фашизма. КПЈ је настојала да кроз овај троброј *Пролетера* мотивише своје снаге да шире отпор према фашизму у свим деловима земље, истичући „несумњиве“ предности КПЈ

²¹ Isto, 6.

²² Isto.

– али уједно и критикујући њене слабе стране, попут недовољне конспиративности и ангажовања на сузбијању међунационалне мржње у свим деловима земље. Упадљиво је да жели да умањи снагу окупатора и његових помагача, што се најбоље види на примеру Хрватске, где говори о „шачици франковаца“; ово не изненађује, с обзиром на то да је основи циљ листа да мотивише на борбу, а не да прикаже реално стање.

Што се тиче српских комуниста и Србије, упорно се наглашава негативна вишедеценијска улога „српске буржоазије“, која је доминантнија од улога „буржоазија“ других земаља. Основни задатак српских комуниста је борба против те буржоазије, која се у појединим моментима наглашава и више од борбе против окупатора.

Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије

Када је крајем јула 1941. године потпуно завршена илегална штампарија Централног комитета на Бањичком венцу, један од првих задатака које је добила било је штампање новог гласила Врховног штаба. Замишљен као централно директно-информативно гласило највишег војног руководства, први број *Билтена Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* је изашао из штампе 10. августа 1941. године, на четири странице формата 17,5×23cm. Текст за први број донео је Иван Милутиновић, члан ЦК КПЈ и Главног штаба.²³ У овом броју је подвучена главна идеја на којој се лист заснивао, а то је да износи задатке народноослободилачких партизанских одреда и преноси вести о борбама и акцијама тих одреда у Србији, Босни и Херцеговини, Лици, Кордуну, Далмацији, Словенији и Црној Гори. Такође су дата упутства о слању извештаја штабова партизанских одреда Главном штабу. *Билтен* је требало да подстиче борбени дух међу партизанским одредима и подиже борбени морал, тако да већ у првом броју долази до јавних похвала „групе партизана која је 30. јула 1941.

²³ Зага Јовановић, „Први број Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, *Годишњак града Београда* VI/1959, 520.

упала у Београдску болницу и спасла из канџи Гестапоа једног руководећег народног борца²⁴, као и „омладинца који је у сукобу са немачким фашистичким окупаторима код Јагодине убио из митраљеза 11 фашистичких војника, а 7 ранио.“²⁵ У првом броју, на последњој страници је Јосип Броз дао свој коментар на *Апел српском народу*, који се оцењује као дело пете колоне, са намером да унесе забуну међу српским народима. У том смислу се оцењује да у апелу „има много имена оних који се никако не слажу са оним што су потписали, а ипак су из кукавичлук то учинили“ и због тога „тај је кукавичлук исто тако за осуду као и свака издаја народа“.²⁶ Због чињенице да постоји овај текст, а да је *Апел* објављен 13. августа, претпоставља се да је штампање првог броја завршено око 15. августа, а да је 10. август који се јавља на првој страници заправо био отиснут раније.

Билтен је наставио да излази са прекидима, до децембра 1944; укупно у 47 бројева (од чега 11 појединачних, 6 двоброја, 5 троброја, 1 четвороброј и 1 петоброј).²⁷ У току 1941. године изашло је укупно 13 бројева. Првих шест штампано је у илегалној штампарији ЦК КПЈ у Београду, а наредна три броја (двоброји 7–8, 10–11, и број 9) штампани су у ослобођеном Ужицу, док је двоброј 12–13 (децембар 1941 – јануар 1942) штампан на циклостил у Романији.²⁸ Све бројеве који су штампани у Београду уредио је Јосип Броз Тито – он је написао уводнике и друге прилоге, док су и остали бројеви штампани у сарадњи са руководством Врховног штаба и ЦК КПЈ чији су чланови били аутори већег броја прилога у листу. Штампан је у малом формату, ћирилицом и латиницом, а у појединим бројевима прилози су објављивани и једним и другим писмом, са циљем да допру до што већег броја читалаца. У току 1941 – тачније од првог двоброја штампаног 1. октобра у ослобођеном Ужицу – променио је назив у *Билтен Врховног штаба народноослободилачких*

24 *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, 10. август 1941, 3.

25 *Исто*.

26 *Исто*, 4.

27 М. Матић, *Партизанска штампа...*, 23.

28 *Исто*.

партизанских одреда Југославије. Од почетка постојања *Билтена* била је пракса да поједине бројеве или најзначајније текстове и упутства прештампавају и умножавају партијске штампарије и технике, што је подстицано и од стране Врховног штаба и ЦК КПЈ. Рукописи за првих пет бројева *Билтена* штампаних у Београду били су припремљени у кући Мирка и Вере Ненадовић на Дедињу, а шестог у илегалном стану Ивана Милутиновића (у Кумодрашкој бр. 238), а потом су одношени у штампарију на Бањичком венцу. Ликовно решење и илустрације дао је сликар Ђорђе Андрејевић Кун, за све београдске бројеве.

Идеја је била да *Билтен* буде покривен прилозима из свих устаничких подручја, па се од првог броја инсистирало на слању што детаљнијих извештаја, што свакако није било увек могуће због отежаних ратних околности и често покиданих и нередовних веза између Врховног штаба и одреда. Када су у питању текстови везани за Србију и српски народ, већ у другом броју од 19. августа 1941. види се пласирање идеје о братству и јединству српског и хрватског народа поводом злочина који су се дешавали у НДХ у том тренутку. Тако се наводи да су „почела незапамћена гоњења и убијања српског становништва у Хрватској и Босни од стране усташких хорди на челу са Павелићем“²⁹, али да је „онда тај исти злочинац почео у масама убијати хрватске синове, раднике, интелигенцију и сељаке који су смело дигли свој глас против свирепог истребљења српског становништва у Хрватској“.³⁰ Из доступних историјских извора и литературе, јасно је да је реч о пропагандној тврдњи, која је била у складу са идејом КПЈ да упорно истиче јединство хрватског и српског народа, насупрот чињеницама да је историјска истина у том тренутку била знатно другачија. Слично као и у *Пролетеру*, КПЈ је виђена као стожер и ујединитељ трију народа у заједничкој борби против окупатора. У истом броју истичу се комунистичке акције против жандармерије у више градова у Србији.³¹

29 *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, 19. август 1941, 1.

30 *Исто*.

31 *Исто*, 4.

У наредном броју од 26. августа 1941. наводи се како се у Србији окупатори „напрежу да створе марионетску владу“, стиче се утисак да се владавина окупатора једва одржава и то уз помоћ „издајничких комесара, жандарма, љотићеваца, али и арнаутских банди“ које су били приморани да доведу до Ужица а „које су почеле спроводити своју познату свирепост над мирним становништвом Србије“³². Но ипак истиче се како су партизанске борбе све јаче и да окупатор нема ослоњаца у српском народу, који је према овим тврдњама готово у потпуности на страни народноослободилачке војске или ће то ускоро бити, иако је ситуација из историјских извора на терену била далеко сложенија.³³ Новина је позив да се активирају у борби и „прави четници и српски официри“ који „више не би требало да гледају мирно на концентрацију непријатеља у нашој земљи“³⁴, што је било у складу са покушајима преговора између два покрета.

Четврти број *Билтена* посвећен је искључиво дешавањима на територији ратне Србије. Анализом овог броја, видимо да се описују све значајније акције на територији Србије – и то борбе код Космаја, у околини Ужица, код Лајковца, код Пожаревца, у Мачви као и акције Ваљевског одреда, потом акције Орашачке чете, Ариљског партизанског одреда и Првог шумадијског одреда. Уједно се похваљују успешне акције, истичу губици непријатеља, а хвале пали партизански борци у овим акцијама.³⁵ У овом броју се по први пут помиње Коста Пећанац, за кога се наводи да је склопио договор са шефом Гестапоа Краусом у борби против партизана, иако „сам није способан да држи штап у руци“³⁶. За разлику од одреда Косте Пећанца које сматра издајничким, на крају *Билтена* упућује се заједнички проглас Команде церског четничког одреда и Штаба народноослободилачког партизанског подринског одреда у

³² Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 26. август 1941, 1.

³³ Исто, 4.

³⁴ Исто.

³⁵ Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 3. септембар 1941, 2.

³⁶ Исто.

коме се истиче заједничка борба два покрета и обавештавају народне масе да не верују писању *Новог времена* о наводном непријатељству између два покрета.³⁷

Пети број почиње текстом који говори о терору извршеном над српским народом, односно стрељању педесеторо Срба, 3. септембра 1941. у Београду, као знак одмазде за комунистичке акције, за шта се првенствено окривљује „марионетска влада на челу са генералом Недићем“³⁸. Други део посвећен је извештају о партизанским борбама вођеним у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини. Од борби у Србији истичу се борбе вођене у Краљеву, за шта се посебно похваљује Краљевачки партизански одред који је „смело извршио напад на Краљево и освојио крупан плен“.³⁹ Потом се истичу борбе вођене у околини Крагујевца и Крушевца, а посебан акценат је стављен и у овом броју на територију Мачве и ослобађање од Немаца вароши Мала Митровица, за шта је похваљен Подрињски партизански одред.⁴⁰ Последњи текст у броју описује деловање совјетских партизана на Источном фронту, на које би се требало угледати.⁴¹

Шести број са оптимизмом говори о скором поразу Хитлерове армије која је „већ две трећине избачена из строја.“⁴² Један од текстова доноси вест о немирима у Трећем рајху, против Хитлера и његовог режима, против кога се наводно буну већ цела Европа. Очито са жељом да што више подигне борбени морал, присутан је мањак објективности и стварне процене немачких снага. Томе је свакако допринело и стварање слободне територије у Ужицу и ослобађање већих градова по Србији. Овај, уједно последњи број штампан у Београду, пише у кратким цртама о приликама на терену – овога пута само из Србије, где су вођене борбе код Свилајнца, Голупца, Прокупља

³⁷ Исто, 6.

³⁸ Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 8. септембар 1941, 4.

³⁹ Исто, 4.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто, 6.

⁴² Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 18. септембар 1941, 1.

и Ниша и углавном су у питању мање диверзије и саботаже. У последњем чланку кратко је наведено да извршена стрељања која су спровели партизани против „домаћих издајника“ из села Подгорца.⁴³

Двоброј 7–8, први број *Билтена* који је штампан у ослобођеном Ужицу (1. октобра 1941), као први текст доноси вест о саветовању представника штабова и команданата народноослободилачких одбора Југославије. На њему су истакнуте – поред извештаја о успесима партизанског покрета, нарочито у Србији – и слабости појединих националних партија и организација. У овом тексту, говорећи о ситуацији у Хрватској, први пут се јасно каже да партизански покрет обухвата већином само српско становништво, док му се прикључио врло мали број радника и сељака Хрвата, који у страху од одмазде не приступају покрету нити стају у одбрану српског становништва над терором Павелићевих усташа. Такође се износи став да би требало избегавати сукобе са четничким јединицама „које још нису вољне да ступе у борбе, али нам нису ни непријатељске“.⁴⁴ На територији Србије у победничком тону помињу се акције ослобођења Крупња, борбе око Мачве која је ослобођена осим Шапца, борбе у Љигу, у Овчарској клисури и Поморављу, као и текст посвећен ослобођењу Ужица. У овом броју издата је наредба о ношењу и уједначавању партизанских обележја у свим деловима Југославије. Прописано је да сви партизани морају имати на капи обавезно црвену петокраку, са националним обележјима за сваку државу посебно. Тако у Србији поред петокраке, партизани „морају имати и траку српске тробојке 3 цм дуге и 1,5 широке. Трака стоји водоравно испод звезде“.⁴⁵

Наредни, 9. број, наставља да у победничком духу преноси извештаје о борбама на територији целе земље, истичући посебно да је „читава западна Србија, од Мачве па све до Санџака, ослобођена од непријатеља и његових слугу“ а да је

⁴³ Исто, 6.

⁴⁴ Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 1. октобар 1941, 2.

⁴⁵ Исто, 6.

ослобођен и један део источне Србије, укључујући ту Млавски, Звишки и Великоградишки срез и оцењујући како су „Недић, Пећанац и Љотић пропали са својим плановима изазивања грађанског рата у Србији“⁴⁶. Последњи чланак доноси вести о одмазди за смрт Вукице Митровић и Ратка Митровића, због чега је стрељано 20 народних непријатеља.⁴⁷

Последњи двоброј 10–11 штампан у ослобођеном Ужицу, доноси чланке о казним експедицијама предузетим од стране окупатора и његових слугу по целој Србији. Истичу се стрељања у Краљеву и Крагујевцу „где је ових дана ухапшено преко 2000 грађана и сваке ноћи окупаторски крвници их стрељају у масама.“⁴⁸ Следе извештаји о борбама у градовима, у којима се воде окршаји између партизанских јединица и окупатора, на основу којих се имплицира да је победа ипак на страни партизанског покрета. Ипак доминантни су извештаји о крвавим одмаздама у градовима због партизанских акција, на основу којих је се види јачање окупаторских снага. Упркос оваквим експедицијама, подвлачи се да „народ воли своје ослободиоце – партизане“. На крају се издаје наредба да сви партизански одреди Југославије пошаљу извештаје о броју преживелих, повређених и страдалих, потом о стању у наоружању, потребном санитетском материјалу.⁴⁹

Последњи двоброј 12–13, за децембар 1941. и јануар 1942. године, штампан на Романији, доноси вести о општој офанзиви против партизана у Србији. Успех окупатора објашњава се у помоћи коју је добио од „домаћих издајника“, Недића, Љотића, Пећанца и Павелића у Хрватској. У овом двоброју први пут се помиње непријатељски однос четника Драгољуба Михајловића према партизанима, који је „повукао и оно мало својих трупа што их је имао на фронту, за борбу против партизана.“⁵⁰ У таквој

⁴⁶ Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 10. октобар 1941, 1.

⁴⁷ Исто, 6.

⁴⁸ Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 20. октобар 1941, 1.

⁴⁹ Исто, 4.

⁵⁰ Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда

ситуацији, бројчано и технички надјачани партизани су морали да се повуку са ослобођене територије, па је сходно томе приметна мања доза оптимизма у овом броју. За 1941. годину број доноси вест о оснивању Прве пролетерске народноослободилачке бригаде 21. децембра 1941, а за првог команданта постављен је Коча Поповић. У листу се издаје и саопштење да партизани подржавају четнички одред свештеника Владе Зечевића, који се одвојио од четника и реорганизовао као Српски народноослободилачки добровољачки одред. Ово је уједно и последњи број Билтена који се бави ратном 1941. годином, анализом се уочава јасна разлика и у условима штампања – отуда је двоброј обухватио два месеца. Такође, на основу прилога јасније је да борбе за ослобођење тек предстоје и више се не говори о брзом слому окупаторске војске.

Пролетер и Билтен Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије несумњиво су била два најзначајнија гласила КПЈ током ратне 1941. *Пролетер* као гласило са дугом традицијом из међуратног периода, иако је изашао само у виду једног троброја 1941. године, јасно показује пропагандну платформу коју је КПЈ заузела од Априлског бомбардовања. КПЈ је приказана као главни стожер борбе против окупатора и његових помагача, а као један од основних задатака наметнут је непрекидни рад на националном уједињењу свих „народа и народности Југославије“, насупротив „буржоазијама и петоколоницима“ који постоје у свакој држави посебно. То је као проблем посебно било истакнуто на територији Србије, где се истиче негативан утицај „српске буржоазије“. Са друге стране, политичке прилике и етнички односи у НДХ представљани су у искривљеној форми која је релативизовала злочине, а посебно подршку коју су усташе имале у хрватском народу 1941.г. Ово је рађено са намером да се умире српски комунисти који су имали разлога да буду незадовољни односом према српском народу на простору НДХ. Таква пропаганда ће се наставити и у каснијим ратним и послератним годинама.

Југославије, децембар 1941 – јануар 1942, 2.

Значај *Билтена* Врховног штаба за развој Народноослободилачке борбе био је веома велики. Иако није штампан са циљем да објективно извештава о стању на терену, већ му је свакако главна улога била пропагандна, он је несумњиво обезбеђивао утицај врховног војног руководства на партијску организацију и партизанске одреде, као и на мобилизацију становништва за борбу против окупатора и њихових домаћих помагача. Усмеравао је развој и организацијско учвршћивање штабова јединица, јачао њихову борбеност, подизао морал, похваљивао борце који су се истакли у акцијама и преносио различита ратна и војна искуства. Карактеристично за 1941. г. је ишчекивање брзог краја рата, и слома окупатора и његових помагача. Ово је посебно видљиво у бројевима штампаним у ослобођеном Ужицу, када се јавила нада да ће се рат брзо окончати. Када се то није догодило, први број ратне 1942. године штампан је у нешто другачијем тону, али и даље са доминантном улогом да подигне борбени морал. *Билтен* је дуго био скоро једини извор података о борбама, акцијама и успесима Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.

Резиме

У раду је анализиран садржај ратних бројева *Пролетера* и *Билтена Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* из 1941. г. *Пролетер* је био централно гласило Комунистичке партије Југославије из међуратног периода. У току 1941. године, изашао је у окупираном Београду у виду троброја за март-април-мај месец, иако је због специфичних ратних услова штампан у јулу. *Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, штампан је први пут у току августа месеца 1941. године, као информативни лист највишег војног руководства Народноослободилачког покрета. У оба листа КПЈ је приказана као главни стожер борбе против окупатора и његових помагача, а као један од основних задатака наметнут је непрекидни рад на националном уједињењу свих „народа и народности Југославије“, насупрот

„буржоазијама и петоколонашима“ који постоје у свакој држави посебно. Заједничко им је такође било да подигну морал међу комунистима, а за 1941. годину карактеристично је веровање у брз крај рата у коме ће комунисти однети победу.

Значај *Билтена* за развој Народноослободилачке борбе био је веома велики. Он је усмеравао развој и организацијско учвршћивање штабова јединица, јачао њихову борбеност, подизао морал, похваљивао борце који су се истакли у акцијама и преносио различита ратна и војна искуства. Требало би имати критичку резерву када је упитању објективност ова гласила, јер њихова намена није била да објективно извештавају већ да подигну морал, агитују за комунистички покрет и мотивишу читаоце и да се прикључе партизанима. Анализа текстова ова два гласила показала је да се савршено уклапају у ширу слику о ратној пропаганди КПЈ током 1941. године.

Source and Literature

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije: Fond 516, Memoarska građa.

Istorijski arhiv Beograda: Fond 2157, Legat Blagoja Neškovića i Branislave Brane Perović.

Literatura

Gerić, Radomir. „Rad u ilegalnoj štampariji 1941. u Beogradu“. *Godišnjak grada Beograda*, VIII/1961, 161–167. (cyrilic)

Jovanović, Zagorka. „Tajna partijska štamparija u okupiranom Beogradu“. *Godišnjak muzeja grada Beograda*, III/1956, 499–522. (cyrilic)

Jovanović, Zaga. „Prvi broj Biltena Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije“. *Godišnjak grada Beograda*, VI/1959, 519–524. (cyrilic)

Matić, Milan. *Partizanska štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1993. (cyrilic)

Mirković, Ena. *Blagoje Nešković*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština-Leposavić, 2018. (cyrilic)

Ribnikar, Jara. *Život i priča*, knj. III. Beograd: Prosveta, 1986.

Andrejević Kun, Đorđe. „Zgrada ilegalne štamparije CK KPJ“. *Ustanak Naroda Jugoslavije 1941*, knj. V, Ur. Đorđe Andrejević Kun. Beograd: Vojno delo, 1964, 600–602.

Ristanović, Rade. „Oblici otpora u okupiranom Beogradu (1941–1941)“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2019. (cyrilic)

Vesović, Milan. *Ilegalna štampa Komunističke partije Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Periodika

Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, Beograd, Užice, Romanija, 1941. (cyrilic)

Proleter, Beograd, Zagreb, 1941.

Ena Mirković, PhD
Scientific Associate
Institute for Serbian Culture Priština - Leposavić

THE YEAR 1941 IN SERBIA AS SEEN BY THE COMMUNIST
PARTY OF YUGOSLAVIA'S MEDIA PROLETER AND THE BULLETIN
OF THE HIGH COMMAND OF THE NATIONAL LIBERATION
PARTISAN DETACHMENTS OF YUGOSLAVIA

Summary

The paper analyses the content of the 1941 war editions of *Proleter* and the *Bulletin of the High Command of the National Liberation Partisan Detachments of Yugoslavia*. *Proleter* was the central newspaper of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) in the period between the two world wars. Its 1941 issue was published in occupied Belgrade as a triple volume for March, April and May, although it actually appeared as late as July. The *Bulletin of the High Command of the National Liberation Partisan Detachments of Yugoslavia* was first issued in August 1941, as a news bulletin of the military leadership of the National Liberation Movement. Both media present the CPY as the very heart of resistance against the occupying army and its helpers. One of the central tasks of the two papers was to continuously promote national unification of 'Yugoslav peoples and nationalities', and to diminish 'the bourgeoisie and fifth columnists' in each individual Yugoslav state. In addition, both papers strived to raise the communists' war morale claiming as early as 1941 that the end of the war was near and that the communist victory was imminent. The *Bulletin* played a crucial role in promoting the fight for national liberation. The objectivity of both media is questionable; however, their purpose was not to report objectively, but to raise morale, agitate for the communist movement and motivate the readers to join the partisans. The analysis of articles from the two newspapers shows that they perfectly reflect the broader picture of the CPY's war propaganda during 1941.

